

MARIA TERESA LIZISOWA

Historia wyrazów prawnych: rząd i urząd

1. **Nawiązania sematyczne.** W historii języka polskiego znaczenie rzeczowników *rząd* i *urząd* podlegało ewolucji. Zmieniała się ich motywacja pod wpływem nawiązań semantycznych do nazw wykonawców czynności: *rządca* 'ten, kto rządzi' i *urzędnik* 'ten, kto pełni urząd' oraz pod wpływem znaczenia czasowników *rządzić* i *urządzać*.

Czasownik staropolski *rządzić* 'nadawać czemuś kształt, układać, szeregować, porządkować coś' mógł być pierwotnym causativum, tj. derywatem w znaczeniu czynnościowym ruchu, tranzytywnym, lub inchoativum, wyrażającym początek czynności.

Znaczenie kauzatywne realizowane było w składni: *rządzić kogoś, coś*, np.: *rządzić żydostwo, brzeg rzeki*, a następnie ze zmianą składni: *rządzić kimś, czymś*, np.: *ludźmi, stanami, okrętami*. Kontekst korygował funkcję okolicznikową narzędnika w sensie dopełnienia (o roli zdaniotwórczej kontekstu zob. Heinz A. 1965, s. 61).

W drugim znaczeniu, inchoatywnym: *rządzić* 'zarządzić, urządzić', w sensie orzeczenia *rządzić* był wbudowany sens agensa *rządca* 'ten, kto rządzi', nomen agentis. Wyrazy te łączyła nie tylko motywacja słowotwórcza, ale także taka łączliwość syntagmatyczna, że na pytanie: *Kto rządzi?* odpowiedź: *Rządca*, była konieczna i wystarczająca, tzn. w pełni (bez dopełnienia) określała jego rolę agensa (termin *wbudowanie* zob. Lyons J. 1, 1984, s. 254–5). Syntagma: *Rząd rządzi* była (i jest) zleksykalizowanym zdaniem: *Rząd, który jest rządcą, rządzi*.

Pełne znaczenie kauzatywne czasownika *rządzić* wynikało ze składni: *Ktoś – rządzi – co – dla kogo (komu) – jak (podług czego)*, np.:

Dla wrogów moich rządzi (FI: uczyni) przed obliczem twoim drogę moję Puł 5,9; por. też: *ułożyliśmy [...] aby [...] podług tych statut [...] sędzie rządzili się* Dział I 7, 184; *Słudzy [...] dorocznie się nie rządzili u panów* (tj. nie najmowali się panom według umowy) VolLeg 2, 1405.

Występowanie w syntagmie przy czasowniku *rządzić* wszystkich czterech argumentów było wymagane pod rygorem sensowności tekstu. Opuszczenie króregokolwiek powodowało eliptyczność wypowiedzi. Nie wyrażony argument pozostawał zawsze w presupozycji.

Czasownik kauzatywny *rządzić* stanowił bazę słowotwórczą dla derywatu rzeczownikowego *rząd* – nomen actionis.

2. Rozwój znaczeń. Rzeczownik dawny *rząd* był nazwą czynności rządzenia, tj. powodowania, że coś przybiera nadany porządek. Znaczył więc ‘porządkowanie czegoś; rządzenie’. Jego treść mieściła się w definicji strukturalnej: *rząd* – ‘to, że coś jest rządzone (w odpowiednich okolicznościach)’, np.:

Przydzie pan onego sługi i odejmię rządu jego Rozm. 487 (‘kierowanie, władanie’ SłStpol. VIII 67); *wdawać się w rządy* (‘rozkazywać’); *rządy najwyższe państwa*; *Nie dojdiesz z nim rządu, nie dojdiesz z nim ładu, sprawy* (= końca); *Rzadki przykład u nas dobrego rządu* (= porządku, ładu; gospodarności); (wg SłWarsz V 802–3); *Daj mi rząd dusz...* (wg Dor VII 1456).

Tak użyty rzeczownik *rząd* nie był nacechowany gatunkowo w obrębie stylu.

2.1. Staropolski *rząd*. W staropolskich tekstach prawnych rzeczownik *rząd* stał w schemacie składniowym przy dowolnym predykatie, który wymagał dla pełnej sensowności tekstu trzech określeń: *Ktoś* – *z kims* – *ma* (uczyni, itp.) – *rząd* – *jakiś*, por.:

Iże Jan z Mikołajem nie miał innego rządu, niżli wziął koń za koń 1421 Pyzdr nr 969.

W powyższym zdaniu rzeczownik *rząd* odnosi się do ‘porządkowania własności’.

Prawne odniesienie rzeczownika *rząd*, słowa profesjonalnego, wynikało z używania go w wypowiedziach prawnych w znaczeniu nomen acti; ‘to, co jest (za)rządzane; zarządzenie’. W tej funkcji rzeczownik *rząd* mógł być dopełnieniem przy dowolnym czasowniku. Był formacją słowotwórczą motywowaną przez czasownik inchoatywny *rządzić*, który wyrażał początek czynności i nie wymagał dopełnienia. Zmiana funkcji pragmatycznej wypowiedzi powodowała zmianę znaczenia wyrazu *rząd*. W wypowiedzi dyrektywnej wyraz ten stał się nazwą takiego zachowania osób wzajemnie od siebie uzależnionych, że jedna (jedne) z nich ‘rządzi coś dla drugiej’; *rząd* ‘zarządzenie → ustalony porządek prawny’. Będąc abstrakcyjną nazwą czynności rządzenia, łączył się paradygmatycznie z podstawowymi terminami prawnymi; *prawo*, *zakon*, *ustawa* (*ustawienie*), *obyczaj*, wchodząc w kontekst prawny, por. np.:

Nie pożądam żony jego, tak schowasz (‘zachowasz’) *rząd* (Dek III 1.3.6., etc.: *urząd*, III 7,17: *zakon*) *stadła twego* Dek III 4.5.11.18, etc.; por.: *Hic est enim calix sa(n)gwinis mei noui et eterni testamenti, gl. sc. promissionis uel legis oszwoathczyenya y rzodu* (Msza I.IV.VIII; *wstawyenia*, III, VI, XIII; *zakona*), misterium fidei ca 1431 Msza XII s. 216;

Tedy on, na kogo żałują [...] swoją niewinność oczyścić ma podług rządu i obyczają i chowania ziemie naszej Stosł XVIII 3,329–30; *Takież ten rząd i obyczaj*

taki [...] chcemy, aby był trzyman [...] przy siostrach niemocnych 1484 Reg 720 (wg StSPol VIII 66–7).

Kategoria słowotwórcza rzeczownika *rząd*, nomen acti, nawiązywała do prawnego użycia czasownika *rządzić* w deskrypcjach statutów staropolskich, por.:

Item ustawilismy, zrzadzili i ninie rządzimy... Stosł XVIII 7, 331; *Item chcemy mieć, ustawiamy i rządzimy...* ib. 8, 331; *Item między jinymi rzeczami zrzadzilismy i mocą tego ustawienia rządzimy...* ib. 11, 332.

Konotowanie w powyższych deskrypcjach podmiotu *monarcha* dało podstawę przesunięcia znaczenia nomen actionis → nomen agentis i leksykalizacji wyrazu *rząd* w prawie publicznym; ‘ten, kto rządzi’.

2.2. Leksykalizacja. Leksykalizacji podlegał ten rzeczownik dopiero w XVIII wieku. Przyjmował wówczas obligatoryjnie przydawkę, np. *rząd narodu polskiego*, *rząd krajowy*, por.:

Trzy władze *rząd narodu polskiego* składać powinny..., to jest *władza prawodawcza* w stanach zgromadzonych, *władza najwyższa wykonawcza* w królu i Straży i *władza sądownicza* w jurysdykcjach Konstytucja 3 Maja art. V.

Rząd krajowy, pewny jest kształt sprawowania *władzy najwyższej* w każdym kraju WyrwGeogr 97, wg Lindego V 182.

W Konstytucji 3 Maja był żywy proces leksykalizacji. Nazwa *rząd* jest niejednolita kategorialnie. Ma w zasadzie kategorię słowotwórczą nomen acti – ‘to, co jest „oznaczone” jako władza publiczna, czyli porządek władzy, szczególnie władzy wykonawczej reprezentowanej przez króla i Straż Praw’ (por. art. V, jw.); tytuł tego artykułu: *Rząd czyli oznaczenie władz publicznych*, sugeruje nawet użycie wyrazu *rząd* w znaczeniu nomen actionis: ‘to, że władze publiczne są oznaczone; porządkowanie władzy’. W art. VII natomiast ma kategorię nomen agentis: ‘to, co jest *władzą publiczną*’, por.: *Zaden rząd najdoskonalszy bez dzielnej władzy wykonawczej stać nie może* (art. VII).

Zatem znaczenie *rząd* ‘porządkowanie’, poświadczone w tekstach prawnych jako porządkowanie własności, zostało w Konstytucji 3 Maja zmienione na „oznaczenie (‘przyporządkowanie’) władz publicznych”, a następnie przeniesione z pojęcia abstrakcyjnego na konkretny podmiot: ‘ten (ci), komu władza publiczna jest oznaczona (przyporządkowana); ten, kto rządzi; rządca’.

Najnowsze opracowania monograficzne polskiego konstytucjonalizmu określają władzę wykonawczą (króla i Straż Praw), ustanowioną w Konstytucji 3 Maja, jako *rząd* (por. KonstPol 1, s. 64) lub *część rządu* (por. Ajnenkiel A. 1991, s. 67) we współczesnym znaczeniu tego słowa. Faktycznie w *Ustawie Rządowej* starsze znaczenie rzeczownika *rząd* ‘porządek prawny’ ulega przesunięciu do ‘porządek władzy’ pod wpływem zestawienia paradygmatycznego z rzeczownikiem *władza*. Znaczenie nowsze: *rząd* ‘organ władzy państwowej’, występowało w użyciu składniowym w funkcji podmiotu. W nazwie konstytucji: *Ustawa Rządowa*, przymiotnik *rządowa* sugeruje natomiast znaczenie ‘dotycząca porządku prawnego’.

2.3. Repartycje znaczeń. Treść i zakres nazwy *rząd* 'organ władzy państwowej' kształtowały się właściwie dopiero od XIX wieku w kilku płaszczyznach:

1) jako nazwa własna instytucji rządzącej w państwie, przyjęta w aktach normatywnych i funkcjonująca w prawie publicznym i w nauce (opisywana i interpretowana historycznie);

2) jako nazwa pospolita – termin, któremu odpowiadało pojęcie instytucji rządzącej – przyjęte w nauce i w aktach normatywnych na określenie: 'ten (ci), kto sprawuje rządy'; nazwa *rządy* (także *rząd*) miała w dalszym ciągu (i ma) znaczenie uzasadnione historycznie: 'porządkowanie prawne'; zwrot *sprawować rządy* (*rząd*) jest niejednoznaczny – określa go każdorazowo odpowiedni akt prawny, wyznaczając zakres odpowiedzialności prawnej *rządu* 'instytucji rządzącej'.

2.4. Nazwa własna. Historia słowa *Rząd* – nazwy własnej – jest związana z historią państwa polskiego od wojen napoleońskich: najstarsza nazwa instytucji rządzącej ma w swym składzie przymiotnik, w późniejszych występuje rzeczownik – sam lub z odpowiednimi przydawkami.

W aktach normatywnych nazwa własna *Rząd* (wyjątkowo: *Komisja Rządząca*) przyjmowała znaczenie 'kolegium rządzące' w warunkach nie ustabilizowanej władzy w państwie: 14 stycznia 1807 r. została powołana przez Napoleona Komisja Rządząca – tymczasowa władza zwierzchnia ziem polskich I i II zaboru pruskiego. Wraz z jej rozwiązaniem nastąpiła nominacja ministrów z prezesem Rady Ministrów na czele (por. art. 13 Konstytucji Ks. Warsz.). Dekret z 26 maja 1812 r. nadał Radzie Ministrów charakter rządu krajowego (zob. KonstPol 1, s. 127–8, por. też Roztworowski M. 1911, s. 167–177).

Podczas powstania styczniowego władzę sprawował Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego (por. Odezwa Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego, GazWarsz Nr 51; zob. też Bojasiński J. 1902, s. 264–268). Następnymi były rządy tymczasowe sprawujące władzę wykonawczą w czasie powstania listopadowego, a przede wszystkim przekształcona w Rząd Tymczasowy Rada Administracyjna, zwołująca izby sejmowe w zastępstwie króla. W uchwale z 29 stycznia 1931 r. sejm powołał 5-osobowy Rząd Narodowy, któremu powierzył „sprawowanie władzy królewskiej konstytucyjnej” (*Diariusz sejmowy 1830–1831*, s. 206 i n.). Na czele Rządu Narodowego stał książę A.J. Czartoryski, następnie J. Lelewel, a następnie 17 sierpnia sejm przekazał władzę prawnie dyktatorską „prezesowi w Radzie Ministrów” J. Krukowieckiemu. Od 7 września do końca powstania funkcję prezesa Rządu Narodowego pełnił B. Niemojowski.

Kolejnymi rządami były: podczas powstania styczniowego Tymczasowy Rząd Narodowy (w chwili wybuchu powstania pod tą nazwą wystąpił Komitet Centralny obozu Czerwonych), a następnie po dyktaturze M. Langiewicza – Rząd Narodowy, który przyjął oficjalnie tę nazwę 10 maja 1863 r. W czasie rewolucji krakowskiej od 22 do 24 lutego 1846 r. działał Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej. Po pierwszej wojnie światowej powstał ośrodek władzy państwowej w Lublinie (z 6 na 7 listopada 1918 r.) pod nazwą Tymczasowy Rząd Ludowy (rząd I. Daszyńskiego). Od 18 listopada 1918 r. do 16 stycznia 1919 r. władzę sprawował rząd J. Mora-

czewskiego powołany przez J. Piłsudskiego, następnie zastąpiony przez rząd I. Paderewskiego.

Nazwa *Rząd* przyjęta została w Małej Konstytucji z 1919 r. dla organu władzy wykonawczej powołanej przez Naczelnika Państwa i odpowiedzialnej przed Sejmem, por. niżej.

W czasie drugiej wojny światowej działał rząd emigracyjny, reprezentujący II Rzeczpospolitą wobec zagranicy (do wolnych wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i symbolicznego przekazania mu władzy w 1990 r.). Po wojnie tworząca się niezależnie od Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na obczyźnie władza ludowa przyjęła nazwę nawiązującą do tradycji niepodległościowej: 31 grudnia 1944 r. powstał Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej, przekształcony następnie z mocy ustawy Krajowej Rady Narodowej w Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej.

2.5. Nazwa pospolita. Nazwa pospolita: *rząd* ‘instytucja’, przyjęta w konstytucjach polskich, miała zakres znaczeniowy w zależności od formy rządzenia.

W Konstytucji 3 Maja nazwa *rząd* odnosiła się do porządku sprawowania władzy przez wszystkie naczelne organy w państwie: sejm, króla i Straż Praw oraz jurysdykcję, por. wyżej.

W konstytucjach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego nazwa *rząd* odnosiła się do osoby króla:

Rząd jest w osobie króla. On sprawuje w całej swojej zupełności urzędowania władzy wykonawczej. Przy nim jest praw porządkowanie (Konstytucja KsWarsz tytuł II. *O rządzie*, art. 6);

Rząd jest w osobie króla [...] Wszelka władza wykonawcza lub administracyjna od niego tylko pochodzić może (Konstytucja KrólPol: Tytuł III. *O rządzie*. Rozdział I. *O królu*, art. 35); *Wykonanie praw powierzone będzie różnym wydziałom rządowym, jak niżej* (podane nazwy komisji) (ib. Rozdział IV, art. 76).

Nazwa *rząd* w konotacji z nazwami: *król*, *władza wykonawcza*, *wykonanie praw*, *praw porządkowanie* zbliżyła się do znaczenia ‘ten, kto rządzi, porządkuje’. Jest zatem czytelna etymologicznie i uzasadniona. W projektach zmian konstytucyjnych w czasie powstania listopadowego nazwa *rząd* była już w pełni zleksykalizowana; nie wymagała określeń, odsyłała bezpośrednio do pojęcia i przedmiotu, por.:

Religia katolicko-rzymska... będzie przedmiotem szczególnej opieki rządu (Projekt zmiany A, w miejsce art. 11); *Duchowieństwo... otrzyma zamiast sum, które im rząd tytułem kompetencji wypłacał, rocznego dochodu dwa miliony złotych polsk. z ziemi...* (Projekt zmiany B, art. 31).

Projekt zmiany B określał formę rządu jako *monarchię konstytucyjną* (art. 1), w której:

Władza wykonawcza powierzona jest królowi. Sprawuje ją przez ministrów odpowiedzialnych. Ministrowie kontrasygnują akta publiczne wychodzące od króla (Projekt zmiany B, art. 23).

2.6. *Rząd* – nomen agentis. W następnych konstytucjach przyjęte zostało już tylko znaczenie nomen agentis, jakkolwiek konotacje składniowe słowa *rząd* obejmują różne nazwy organów władzy, zmieniając zakres jego znaczenia. Równocześnie zaciera się stopniowo podział na nazwę własną i pospolitą, por.:

Rząd wolnego miasta Krakowa i jego Okręgu zostaje w Senacie, złożonym z ośmiu członków nazwanych Senatorami i Prezesa. Senat sprawuje w całej zupełności władzę wykonawczą. Wszelka władza wykonawcza lub administracyjna od niego tylko pochodzić może (KonstMKrak, art. VII);

Naczelnik Państwa powołuje Rząd w pełnym składzie na podstawie porozumienia z Sejmem. Naczelnik Państwa oraz Rząd są odpowiedzialni przed Sejmem za sprawowanie swego urzędu (Mała Konstytucja pkt II 3–4).

Konstytucja marcowa z 1921 r. stanowiła przepisy o tworzeniu rządu pod nazwą Rada Ministrów (art. 45 i 55). Radę Ministrów czyniła odpowiedzialną konstytucyjnie i parlamentarnie za kierunek działalności Rządu, określając odpowiedzialność indywidualną ministrów, oddzielnie każdego, „w swoim zakresie za działalność w urzędzie” (art. 56). Rada Ministrów składała się z ministrów i prezesa Rady Ministrów. Była „ciałem zbiorowym, kolegialnym..., tworzącem zbiorowo Rząd odpowiedzialny” (zob. komentarz A. Paszkowskiego, s. 62). Niezależnie od tego ministrów obowiązywała „solidarna i indywidualna odpowiedzialność za akty rządowe Prezydenta Rzeczypospolitej” podpisywane przez nich (art. 44 i 57). Radzie Ministrów podporządkowana była administracja rządowa (organy rządowe), funkcjonująca obok organów administracyjnych samorządowych (por. np. art. 71 i 73).

Nazwa *Rząd* funkcjonuje w tekście Konstytucji marcowej w szerszym znaczeniu niż nazwa *Rada Ministrów*. Obejmuje też inne organy pełniące władzę wykonawczą.

W Konstytucji kwietniowej *Rząd* jest nazwą organu Państwa pozostającego (wraz z Sejmem, Senatem, Siłami Zbrojnymi, Sądami i Kontrolą Państwową) pod zwierzchnictwem Prezydenta Rzeczypospolitej (art. 3 pkt 1.).

W Ustawie Konstytucyjnej z 1947 roku prezydent był przewodniczącym Rady Państwa, w skład której wchodził Marszałek i Wicemarszałek Sejmu Ustawodawczego oraz Prezes Najwyższej Izby Kontroli. Stał też na czele Rady Gabinetowej, zwoływanej na życzenie Prezesa Rady Ministrów. Rada Ministrów pod przewodnictwem prezydenta stanowiła Radę Gabinetową, a jako taka była Rządem Rzeczypospolitej.

Od 1952 r., zgodnie z Konstytucją PRL, rząd Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (po zmianach w Konstytucji PRL od 29 grudnia 1989 r. nazwany Rządem Rzeczypospolitej Polskiej) stanowiła Rada Ministrów – naczelnny organ administracji państwowej (rozd. 5). Rząd był powoływany przez Sejm. Między sesjami Sejmu, na wniosek prezesa Rady Ministrów, członków Rady Ministrów powoływała i odwoływała Rada Państwa. Sejm i Rada Państwa były naczelnymi organami władzy państwowej.

Status prawny Rady Ministrów jako *rządu* – zmienił się z datą powołania urzędu Prezydenta Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (od zmiany Konstytucji PRL 29 grudnia 1989 r.: Prezydenta Rzeczypospolitej). Powołanie urzędu prezydenta bez określenia

uprawnień i obowiązków było zasadniczym powodem konfliktu o kompetencje władzy wykonawczej. Kompetencje organów państwa określiła Ustawa Konstytucyjna z 1992 roku, wyznaczając w szczególności zakres działalności organów w zakresie władzy wykonawczej: oddzielnie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (rozdz. 3.) i oddzielnie Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (rozdz. 4.).

Nazwa *rząd*, organ władzy wykonawczej w Ustawie Konstytucyjnej z 1992 r., nawiązuje zatem do Konstytucji marcowej. W obowiązującym obecnie akcie prawnym stawia się jednak znak równości między nazwą pospolitą *rząd* i nazwą własną *Rada Ministrów*.

Tradycyjne jest znaczenie potoczne nazwy *rząd* ‘ci, którzy rządzą’ (w szerszym znaczeniu niż Rada Ministrów). W użyciu nieterminologicznym następuje bowiem rozluźnienie znaczeń leksemów, które w związkach składniowych są wielofunkcyjne i nie pokrywają się z paradygmatycznymi właściwościami składniowymi wyrazu *rząd* w związkach semantycznych. Czasownik *rządzić* ‘sprawować rządy, mieć władzę wykonawczą’, motywowany rzeczownikiem *rząd*, jest predykatem jednoargumentowym przy podmiocie *rząd* – nomen agentis: *Rząd rządzi*. Jako dwuargumentowy: *X rządzi* – kim/czym?, np. *majątkiem, państwem, światem, sobą*, lub: *X rządzi się* ‘postępuje według swej woli; prowadzi swoje interesy’, np. *umieć się rządzić*, nie ma znaczenia prawnego.

2.7. *Urząd*. W staropolszczyźnie znaczenie prawne rzeczownika *urząd* wyodrębniło się w odpowiednim kontekście również ze znaczenia ogólnego w nawiązaniu do czasownika *urządzić* jako nomen actionis, nomen acti bądź nomen instrumenti. Podstawowy czasownik dokonany, stpol. *urzędzić* (*urządzić*), *urzędzać* (*urządzać*) ‘umówić kogoś do pracy; podjąć (podejmować) decyzję, rozporządzać, postanawiać’ (znaczenie wg SIStpol IX 442) stanowił parę aspektową do czasownika niedokonanego *rządzić*.

Rzeczownik stpol. *urząd* ‘działanie; czynności urzędowe’, także ‘sprawowanie obrzędów religijnych; zadanie do wykonania’ (znaczenie wg SIStpol IX 442) – nomen actionis – nawiązywał do kauzatywnego znaczenia czasownika w stronie biernej: *być urządzony* (przez kogoś). Rzeczownik miał więc strukturalne znaczenie: ‘to, że coś jest przez kogoś urządzane’, por. przymiotnik (imiesłów bierny czasu przeszłego *urzędny* ‘wynajęty do pracy, będący w służbie’, np. *sędzia urzędny* (też *urządzony*) SIStpol IX 443. Derywat rzeczownikowy *urzędnik* miał znaczenie: ‘ten, kto służy komuś, jest w służbie u kogoś; ten, kto sprawuje jakiś urząd’ SIStpol IX 444–5. Por. też *urzędny* ‘taki jak należy, zgodny z prawem’ ib., *urzędnie* ‘zgodnie z prawem’ (tj. ‘tak, jak jest urządzone przez prawo’) SIStpol IX 443.

Rzeczownik *urząd* ‘urządzenie’ podlegał przesunięciu znaczeniowemu do nomen acti: ‘to, co jest przez kogoś urządzone, urządzenie’. W staropolszczyźnie znaczył ‘właściwy, ustalony porządek, przyjęte zasady postępowania’, także ‘umowa, układ’ (wg SIStpol IX 439–40), np.: *podług urzędu między nimi położonego czynić* Stosł III 3, 250; *podług urzędu im popisanego odprawić* ib. III 13, 253; *podług urzędu odpowiadać* Dział 121, 210; *o zakłady urząd położyć* ib. 13, 185; *urząd wzywania ku sądu* ib. 14, 253.

W użyciu składniowym (nie w systemie języka) rzeczownik *urząd* jako nomen acti zbliżał się znaczeniowo do rzeczownika *rząd* tak, że mógł być jego synonimem

tekstowym, np.: *zachować rząd* // *urząd* ‘ustalony porządek, umowę’ (jw.). Znaczenie to utrzymało się w dziedzinie prawa prywatnego, gdzie rzeczownik oznaczał ‘porządek prawny, urządzenie prawne’, por. wyżej pkt 2.1. Według P. Dąbkowskiego (1932, s. 172) w prawie prywatnym urzędem nazywano sposób utwierdzania umów, np. w wyrażeniu *słowo tworzy urząd*, por. też: „posiadanie prawne czyli z urzędem (ordinarie, urzędnie) i bezprawne czyli bez urzędu (absque ordine)”.

Dzięki metonimii *urząd* ‘umowa, układ’ mógł przyjąć znaczenie ‘dokument, zapis w księdze urzędowej’, także *urząd pośledni* ‘testament, rozporządzenie ostatniej woli’, por. też *urządzenie* ‘umowa’ (wg StStpol IX 441–2).

Asocjacje semantyczne wyrazów *urząd* i *urzędnik* spowodowały dalsze przesunięcia: *urząd* ‘funkcja, stanowisko, godność urzędnika’. W tym przypadku rzeczownik *urząd* znaczył ‘zadanie do wykonania’. Przenośnie mógł oznaczać ‘urzędników, tj. instytucję („urządzoną do wykonywania zadań”); także osoby reprezentujące taką instytucję’, por. np.:

Możeli pospolny poseł przed prawem ludzkie rzeczy oprawiać [...] aboli im zawadza ich urząd (officium), gdy oni mają ludzie przed prawo pozwać OrtOssol 28,3; gdyż urząd sołtyski zawždy służebny jest a na wolę ponow swoich stać abo czynić sprawnie powinien jest [...] Stosł V 105, 279.

Jako ty ciosny z urzędem (‘tak, jak jest urządzone’) *dzielany, co je urząd* (‘urzędnicy’) *oglądał* 1466 ZapWarsz nr 1249.

W XVI wieku Grzegorz Knapski objaśniał podobnie znaczenie prawne rzeczownika *urząd*:

Urząd jakikolwiek, który kto ma na sobie co czyni, funkcja, powinność CnTh 1199; Urząd publiczny, jaki taki urząd lepszy niż prosta służba CnAd 298; Urząd mieć na sobie, sprawować, piastować; urząd obejmować, objąć, urząd składać, złożyć CnTh 1200; Urząd sądowy, sąd; urząd, urzędowe osoby, rozkazał to urząd, staw się przed urzędem CnTh 1199 (wg Lindego VI 168).

Można zatem przyjąć, że przenośne znaczenie rzeczownika *urząd* ‘instytucja urządzona przez kogoś; zespół urzędników’ to swoiste znaczenie nomen instrumenti w zdaniu elementarnym; *X urzęduje urzędem*, w którym *urząd* znaczy ‘to, czym jest coś rządzone (zarządzone) przez kogoś (przez władzę wykonawczą)’. W tym znaczeniu rzeczownik stał się terminem prawnym w dziedzinie prawa publicznego już w dobie staropolskiej.

3. Zależność semantyczna w rozwoju znaczeń. Wzajemna zależność semantyczna rzeczowników *rząd* i *urząd* jest uzasadniona rozwojem znaczenia obu wyrazów. Różnicowanie znaczeń miało podstawę w kategorii aspektu, strony oraz rodzaju (causativum i inchoativum) czasowników *rządzić* i *urządzić*. Ostateczna modyfikacja spowodowana została na płaszczyźnie stylistycznej tekstów prawnych i prawniczych przez łączliwość semantyczną i syntaktyczną czasowników i ich derywatów.

Od czasownika kauzatywnego niedokonanego *rządzić* utworzony został rzeczownik *rząd* jako formacja orzeczeniowa nomen actionis ‘porządkowanie czegoś’, która w tekstach prawnych przyjmowała (w zależności od asocjacji semantycznych) najpierw

znaczenie 'porządkowanie własności' lub 'porządkowanie prawa'. Następnie, w nawiązaniu do znaczenia inchoatywnego czasownika *rządzić* w deskrypcjach aktów ustawodawczych, przyjmowała znaczenie 'przyporządkowanie władzy'. Używanie rzeczownika *rząd* w funkcji podmiotu i jego konotacja z rzeczownikiem *rządcą* spowodowało przeniesienie znaczenia do: 'ten (ci), komu władza jest przyporządkowana' (XVIII w.), a następnie (od lat trzydziestych XIX w.): 'ten (ci), kto rządzi', *nomen agentis*.

Uabstrakcyjnienie nazwy *rząd*, *nomen actionis* → *nomen acti* prowadziło w średniowieczu do powstania pojęć w dziedzinie prawa prywatnego określanych nazwą *rząd* 'porządek prawny; układ, umowa'.

Do czasownika dokonanego *urządzić* nawiązywały rzeczowniki *urząd* jako *nomen actionis* – 'to, że coś jest przez kogoś urządzone', tj. 'działanie, czynności urzędowe', oraz *urząd* jako *nomen acti* – 'to, co jest przez kogoś urządzone', tj. 'urządzenie, porządek prawny; umowa, układ; testament'. Dzięki asocjacom z rzeczownikiem *urzędnik* nastąpiło w dobie staropolskiej przesunięcie znaczenia do 'funkcja, stanowisko, godność urzędnika', a następnie użycie przenośne jako 'instytucja (zarządzająca), zespół urzędników' (*nomen instrumenti*), które stało się znaczeniem terminologicznym w dziedzinie prawa publicznego.

Denominacja pojęcia organu najwyższej władzy wykonawczej w państwie: *rząd*, nastąpiła w dobie reform oświeceniowych. Pojęcie aparatu wykonawczego władzy wykonawczej *urząd* sięga doby staropolskiej. Nazwy wykształciły się w polszczyźnie w procesie denominacji pojęć w prawie publicznym przez specjalizację znaczenia prawnoprywatnego: *rząd* // *urząd* 'porządek prawny'. Sens poboczny tych nazw tworzyły drugorzędne asocjacje semantyczne z nazwami wykonawców czynności „rządzenia” // „pełnienia urzędu”, dające podstawę użyciu składniowych metonimicznych i metaforycznych.

Nazwy *rząd* i *urząd* wyspecjalizowały się w znaczeniu prawnym niezależnie od homofonicznych nazw ogólnych i terminów specjalistycznych w naukach przyrodniczych i matematycznych. W historii nie miały stałych znaczeń; znaczyły orzeczeniowo lub podmiotowo (o słowotwórczych formacjach podmiotowych i orzeczeniowych zob. Doroszewski W. 1928–1931, 1952 i 1962).

Wykaz skrótów

- Ajnenkiel A., 1991 – *Polskie konstytucje*, Warszawa 1991.
- Bojasiński J., – J. Bojasiński, *Rządy tymczasowe w Królestwie polskim*, maj – grudzień 1815, Warszawa 1902.
- CnAd – G. Knapski, *Thesauri polono-latino-graeci... tomus tertius continens adegia polonica selecta et sententias morales ac dicteria faceta, bonesta, latine et graece reddita...*, Kraków 1632.
- CnTh – G. Knapski, *Thesaurus polono-latino-graecus...*, Kraków 1621 (Wyd. 2, Kraków 1643).
- Dąbkowski P., 1962 – *Księga alfabetyczna dawnego prawa prywatnego polskiego*. Pamiętnik Historyczno-Prawny, t. 11, z. 3, Lwów 1932, s. 172.

- Diariusz – *Diariusz sejmu z 1830–1831 r.*, wyd. M. Rostworowski, t. I, Kraków 1907.
- Dek – *Dekalog – Dziesięcioro przykazań bożych – Decem praecepta Dei*. Różne teksty rymowane i prozaiczne ugrupowane w redakcje oznaczone cyfrą rzymską; I–VII. W obrębie redakcji ugrupowanie oznaczone cyfrą arabską. Podział wg SiStpol.
- Dor – *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- Doroszewski W., 1928–1931 – W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze, Prace Filologiczne*, R. XIII–XV, 1928–1931.
- Doroszewski W., 1952 – W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1952.
- Doroszewski W., 1962 – W. Doroszewski, *Kategorie słowotwórcze. Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962.
- Dział I – *Tłumaczenie polskie statutów ziemskich. Kodeks Działyńskich I-szy*. Wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej, t. III, Kraków 1895, s. 173–220.
- Fl – *Psalterz floriański, łacińsko-polsko-niemiecki*. Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie. Wyd. Ryszard Ganszyniec, Witold Taszycki, Stefan Kubica... pod red. Ludwika Bernackiego. Lwów 1939.
- GazWarsz – *Gazeta Warszawska* Nr 51 z dnia 27 czerwca 1815 r.
- Heinz A. 1965, A. Heinz, *System przypadkowy języka polskiego*, Kraków 1965.
- Konstytucje 1922 – *Konstytucje Polskie 1791–1921*, wydał M. Handelsman, wyd. 3 poprawione, Warszawa 1922.
- KonstPol – *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1–. Praca zbiorowa pod red. M. Kallasa, Warszawa 1990.
- Konstytucja KrólPol – *Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego z dnia 27 listopada 1815 r. (nadana przez Aleksandra I)*.
- Konstytucja KsWarsz – *Ustawa Konstytucyjna Xięstwa Warszawskiego (nadana przez Napoleona)*.
- Konstytucja kwietniowa – *Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r.*
- Konstytucja marcowa – *Konstytucja Rzeczypospolitej polskiej z dnia 17 marca 1921 r. Tekst*. Komentarz opracował A. Paszkowski, Lwów–Warszawa 1926.
- Konstytucja MKrak – *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu (z 1846 r.)*.
- Konstytucja PRL – *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. Jednolity tekst z dnia 16 lutego 1976 r. (z późniejszymi zmianami)*.
- Konstytucja RP – wg art. 1. pkt 1. Ustawy z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.
- Konstytucja 3 Maja – *Ustawa Rządowa. Prawo uchwalone dnia 3 Maja, 1791*.
- Linde – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, t. I–VI, Lwów 1854–1860.
- Lyons J. 1, 1984 – J. Lyons, *Semantyka*, t. 1, Warszawa 1984.

- Mała Konstytucja – *Uchwała Sejmu Walnego Rzeczypospolitej z dnia 20 lutego 1919 roku.*
- ModrzBaz – A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore... przez Cypriana Bazylia z łacińskiego na polskie przetłumaczone...*, Wilno 1770.
- Msza – *Kanon mszy św. – Canon missae.* Odpisy przekładu modlitw wg SiStpol.
- OrtOssol – J. Reczek, W. Twardzik, *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Osolińskich*, cz. 1–3, Wrocław 1970–1972.
- Projekty zmian – *Projekty ustawy zasadniczej z r. 1830.* A. Artykuły, których konstytucyjna gwarancja lub zmiana projektuje się. B. Ustawa Konstytucyjna Królestwa Polskiego (wg Konstytucje 1922).
- Puł – *Psalterz puławski.* Wyd. S. Słoński, Warszawa 1916.
- Pyzdr – H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, *Wielkopolskie rotę sądowe XIX–XV wieku*, t. 2: *Rotę pyzdurskie*, Warszawa 1960.
- Reg – H. Łopaciński, *Reguła trzeciego zakonu św. Franciszka...* Prace Filologiczne IV, 689–735.
- Rozm – *Rozmyślanie o żywocie Pana Jezusa.* Z rękopisu grecko-katol. kapituły przemyskiej, wyd. Aleksander Brückner, Kraków 1907.
- Roztworowski M., 1911 – M. Roztworowski, *Rada Ministrów i Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, w: *Ku uczczeniu Bolesława Ulanowskiego, zbiór prac*, Kraków 1911, s. 167–177).
- SiStpol – *Słownik staropolski*, t. 1 –, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1953 inn.
- SiWarsz – *Słownik języka polskiego*, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- Stosł – *Tłumaczenie polskie statutów ziemskich. Kodeks Świętostawa.* Wyd. F. Piekosiński. Archiwum Komisji Prawniczej, t. III, Kraków 1985, s. 229–334.
- Ustawa Konstytucyjna 1947 – *Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania organów Rzeczypospolitej Polskiej.*
- Ustawa Konstytucyjna 1992 – *Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym.*
- VolLeg 2 – (Volumina Legum = *Prawa, konstytucje, przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących...*, t. 2, Warszawa 1733.
- WyrwGeogr – K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych albo opisanie naturalne i polityczne królestw, państw, stanów wszelkich, ich rządu, praw, rzemiosł, handlu, przemysłu, przymiotów, obyczajów etc. ku pożytkowi narodowej młodzieży wydana...* Wilno 1794.
- ZapWarsz – *Zapiski i rotę polskie XV–XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej.* Wyd. W. Kuraszkiewicz i A. Wolf, Kraków 1950.